Ryszard Klimko

M. Kistowski (red.), Studia ekologiczno-krajobrazowe w programowaniu rozwoju zrównoważonego. Przegląd polskich doświadczeń u progu integracji z Unią Europejską, 2004, Gdańsk, s. 73–78.

Restrukturyzacja współczesnych asocjacji terytorialno-krajobrazowych w planowaniu przestrzennym

Wstęp

Współcześnie istniejąca struktura przestrzenna krajobrazu Polski wyrażona specyficznym, przestrzennie mozaikowym układem asocjacji terytorialno-krajobrazowych (geokompleksów) jest wynikiem złożonych mechanizmów przekształcających środowisko przyrodnicze na przestrzeni dziejów geologiczno-historycznych. Szczególnie istotne znaczenie miały zmiany środowiska naturalnego w plejstocenie i holocenie.

Przegląd wybranych problemów, zapoczątkowany w latach 1983/1984, prezentuje zbiorowe opracowanie pod redakcja Starkla (1988), a także szereg późniejszych publikacji (np. Klimko, 1982; Szymański, 1984; Degórska, 1996; Wilgat i in., 1991).

Jednak, jak dowodził Maruszczak (1988) kluczowe i wyjątkowe znaczenie miało ostatnie tysiąclecie. Analizując zdarzenia między przeszłością prehistoryczną a współczesnością, dochodzi do wniosku, iż „...zmiany następujące w ciągu ostatnich tysiącleci należy wiązać przede wszystkim z działalnością człowieka". Pomimo iż teza ta jest zbyt daleko idącym uproszczeniem, nie ulega wątpliwości, że przekształcenia systemów przyrodniczych rozpoczęły się od zmian lokalnych i regionalnych formacji osadniczo-krajobrazowych (por. Hładyłowicz, 1932). Znalazło to odzwierciedlenie w postępującej redukcji asocjacji naturalnych krajobrazów leśnych (lasy mieszane) na rzecz otwartych asocjacji krajobrazów uprawowych (segetalnych) bądź krajobrazów leśno-uprawowych.

Istotną konstatacją ww. autora jest stwierdzenie, iż „...równolegle z narastaniem udziału krajobrazów polnych zmieniał się stopniowo układ procesów przyrodniczych istotnych z gospodarczego punktu widzenia".

Wspomniana zmiana procesów przyrodniczych dotyczy stopniowo narastającego natężenia niekorzystnych (?) procesów geodynamicznych i biogeochemicznych w powstających nowych asocjacjach terytorialno-krajobrazowych.

Nie wnikając, na tym etapie rozważań, w szczegóły prowadzonych od szeregu lat badań nad stanem środowiska przyrodniczego Polski, należy podkreślić, iż potwierdzają one różnicowanie się struktury systemów (geosystemów) terytorialno-krajobrazowych w kategoriach przestrzennych i funkcjonalnych. Jest to konsekwencja odwiecznych procesów ewolucyjnych o charakterze naturogenicznym oraz względnie „młodych" procesów antropogenicznych.

Skutki środowiskowe przekształcania krajobrazów

Wspomniana grupa procesów antropogenicznych, niewątpliwie coraz bardziej istotna w przekształceniach krajobrazów poprzez tworzenie nowych asocjacji terytorialno-krajobrazowych (asocjacji geokompleksów), jest wynikiem określonych działań decyzyjnych przyjętych do realizacji, gdyż zostały uznane za ważne z gospodarczo-społecznego punktu widzenia.

W wyniku wielu uwarunkowań, w tym decyzji politycznych, nieracjonalnych form gospodarowania przestrzenią, destrukcyjnych działań w układach osadniczych (zniszczenia wojenne), problemów z zachowaniem wartościowych elementów dziedzictwa kulturowego (por. Szalewska, Klimko, 2000) itp., w dalszym ciągu istnieje tendencja do przekształcania (denaturalizacji) struktury krajobrazów w oparciu o jakościowo wątpliwe kryteria.

Działania te wywarły istotny wpływ na stan środowiska przyrodniczego, procesy biogeochemiczne i fizjonomię krajobrazu wyrażoną nowymi asocjacjami geokompleksów. Świadczy o tym między innymi:

- nieracjonalne, przestrzennie chaotyczne, odlesienie i oddrzewienie znacznej części obszaru Polski,
- przypisanie geokompleksom pierwotnych obszarów leśnych funkcji osadniczych, uprawowych (grunty orne), hodowlanych (łąki, pastwiska),
- przewartościowanie gatunkowe wielu zbiorowisk roślinnych, które doprowadziło do wyginięcia wielu roślin,
- systematyczny przyrost terytorialny i kubaturowy różnych elementów infrastruktury technicznej.

Zachodzące przekształcenia krajobrazu prowadzą do zmiany relacji jakościowych i ilościowych, z których część jest często trudno dostrzegalna, a ich konsekwencje są widoczne w krajobrazie na przestrzeni dłuższego czasu (por. Klimko, 1982). Dowodzą tego następujące fakty:

- zwiększenie kontrastów na poziomie lokalnym krajobrazu (mozaikowość użytków);
- zwiększenie amplitudy i wahań parametrów fizycznych (por. Klimko 1985);
- zwiększenie wydajności procesów denudacyjno-erozyjnych oraz przyspieszenie rozwoju licznych form erozyjnych na powierzchniach odlesionych. Świadczą o tym wydzielone (ryc. 1) rejony potencjalnej erozji eolicznej (por. A. Józefaciuk, C. Józefaciuk, 1979), a także aktualne i potencjalne (ryc. 2) rejony rozwoju form wąwozowych (por. C. Józefaciuk, A. Józefaciuk, 1983); omawiane procesy dotyczą także odlesionych działów wodnych (ryc. 3);
- zwiększenie tempa i amplitudy procesów chemicznych (np. hydratacji);
- wydatne zmniejszenie retencji wód opadowych w zlewniach;
- zwiększenie amplitudy wahań zasobów wody glebowej dostępnej dla roślin;
- antropogeniczne „wzbogacenie" środowiska o nowe związki i substancje chemiczne, w tym toksyczne i promieniotwórcze (por. Pawłowski, Kozak, 1989).

Przedstawione wyżej przykłady jednoznacznie dowodzą, iż w wyniku splotu wielu czynników naturogenicznych i antropogenicznych oraz złożonych uwarunkowań decyzyjnych zostały „wyprodukowane" asocjacje terytorialno-krajobrazowe o nowych, bardzo często wątpliwych, cechach i właściwościach „ekologiczno-środowiskowych".

Ryc. 1. Rejony zagrożone erozją eoliczną na tle współczesnych obszarów zalesionych
Fig. 1. Regions threatened with aeolian erosion against the background of present-day woodlands

Ryc. 2. Aktualne i potencjalne rejony rozwoju form wąwozowych na tle współczesnych obszarów zalesionych
Fig. 2. Present and potential regions of gully formation against the background of present-day woodlands

Ryc. 3. Działy wodne na tle współczesnych obszarów zalesionych
Fig. 3. Water divides against the background of present-day woodlands

W związku z tym pojawia się konieczność zmiany w podejściu do procedur kształtowania krajobrazu tzn. podjęcia przebudowy istniejących „nieekologicznych" układów przestrzennych asocjacji terytorialno-krajobrazowych.

Uwarunkowania restrukturyzacji krajobrazów

W wyniku prowadzonych badań naukowych ujawniono szereg negatywnych i groźnych na przyszłość zmian w funkcjonowaniu środowiska przyrodniczego różnego typu krajobrazów. Oznacza to, iż zachodzi pilna potrzeba podjęcia szczególnych działań ochronnych.

Wspomniane działania, w ograniczonym zakresie, prowadzone są od kilkunastu dziesięcioleci i polegają na administracyjnym ograniczaniu i zmianie form gospodarowania przez społeczności lokalne. Dotyczy to krajobrazów (obszarów) uznanych za najcenniejsze pod względem przyrodniczym lub kulturowym, którym nadawany jest status rezerwatów przyrody, parków narodowych, parków krajobrazowych czy obszarów chronionego krajobrazu.

Wymienione formy ochrony powiązane z obowiązującą ochroną gatunkową niektórych roślin i zwierząt są cenne i właściwe. Jednak obserwowane skutki działań

ochroniarskich, a także w pewnym zakresie działania planistyczne, nie eliminują i nie ograniczają w sposób optymalny szeregu procesów destrukcyjnych w środowisku (krajobrazie).

Oznacza to, iż obowiązujące działania ochronne odznaczają się ograniczoną skutecznością i są zdecydowanie niewystarczające. W tym miejscu warto podkreślić, iż współczesne procedury kształtowania krajobrazu i jego ochrona dla potrzeb przyszłości okazują się wyjątkowo złożone.

Przede wszystkim należy wskazać na generalne założenia „idei" konserwatorskiej, która akceptuje utrwalanie istniejącego stanu przestrzenno-funkcjonalnego zasobów biotycznych, a także abiotycznych. Problem w tym, iż nie można „zakonserwować" systemu przyrodniczego, który jest dynamiczny i podlega procesom naturalnych zmian ewolucyjnych (por. Bertalanffy, 1984; Klimko, 1982) oraz dodatkowo posiada fatalną („nieekologiczną") strukturę terytorialno-krajobrazową.

Można więc postawić tezę, iż pojawia się konieczność zmiany w podejściu do teorii i praktyki odnośnie do ochrony i kształtowania krajobrazu (środowiska przyrodniczego) z uwzględnieniem zwłaszcza geosystemów szczególnie wrażliwych (por. Klimko, 1996, 1997, 1999).

Przyjęcie koncepcji, iż fundamentem pozytywnych zmian w naszej przestrzeni przyrodniczej w przyszłości i bardziej skutecznej jej ochrony, w granicach naszych ludzkich możliwości, jest **wypracowanie nowych zasad jej kształtowania poprzez restrukturyzację w ramach planowania przestrzennego**, jest w pełni uzasadnione.

Oznacza to konieczność podjęcia systematycznej i rozumnej przebudowy istniejącego „nieekologicznego" układu przestrzennego współczesnych asocjacji geokompleksów w różnych typach krajobrazowych Polski.

W związku z tym za celowe należy uznać podjęcie prac nad założeniami planistycznymi nowej generacji. Prace te powinny, zdaniem autora, przede wszystkim dotyczyć:

- opracowania nowych zasad weryfikacji istniejących asocjacji terytorialno-krajobrazowych (geokompleksów) z punktu widzenia optymalizacji struktury krajobrazu w aspekcie lokalnym i regionalnym,
- opracowania nowych zasad oceny istniejących jednostek i ich asocjacji terytorialno-krajobrazowych z punktu widzenia ich funkcji ekologicznych,
- opracowania nowych zasad projektowania asocjacji optymalnych,
- opracowania nowych zasad określania (przewidywania) konsekwencji powstania nowych asocjacji,
- opracowania nowych zasad konsekwentnej, bo z konieczności długotrwałej, realizacji przyjętych planów restrukturyzacyjnych.

Zakończenie

Przedstawione powyżej rozważania, świadomie uproszczone przez autora, są próbą zwrócenia uwagi na możliwości nowej interpretacji i nowego podejścia do złożonych problemów przemian środowiska przyrodniczego Polski i jego ochrony.

Wskazane potencjalne kierunki działań decyzyjnych, prowadzonych konsekwentnie, powinny gwarantować z jednej strony podtrzymywanie i odtworzenie korzystnych procesów

przyrodniczych dla części biotycznej krajobrazu, z drugiej powinny eliminować i sprowadzać do minimum te procesy i czynniki, które na stan środowiska wpływają degradująco.

Restructuring of present-day territorial-landscape associations in physical planning

Summary

The years-long research on the natural environment of various territorial-landscape systems has confirmed that over time there have occurred changes in their spatial structures and functions. As a result of evolutionary processes, both natural and man-made, there have developed spatial territorial-landscape structures. A substantial proportion of them display new properties that are often of doubtful ecological value.

Therefore, it is necessary to develop a new approach to landscape planning in order to restructure the existing 'non-ecological' spatial pattern of territorial-landscape associations. A general assumption underlaying the new, proecological rules of shaping the landscape space is its systematic restructuring as part of the designing work involved in physical planning.

Literatura

Bertalanffy L., 1984, Ogólna teoria systemów, PWN.

Degórska B., 1996, Zmiany lesistości wschodniej części Kujaw w ostatnim dwustuleciu jako wynik oddziaływania człowieka na środowisko, Przegląd Geogr. 64, z. 1–2.

Hładyłowicz K., 1932, Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku, Bad. z Dziejów Społ. i Gosp. 12, Lwów.

Józefaciuk A., Józefaciuk C., 1979, Próba oceny zagrożenia gruntów w Polsce przez erozję wietrzną, Pam. Puł. 71.

Józefaciuk C., Józefaciuk A., 1983, Struktura przestrzenna erozji wąwozowej w Polsce, Pam. Puł. 79.

Klimko R., 1982, Przekształcenia funkcjonalne geokompleksów w aspekcie procesów denudacyjnych i wodno-wilgotnościowych nad Dolną Wartą i Obrą, Seria Geogr. 27, Wyd. UAM.

Klimko R., 1985, Ecological aspects of modern denudation, Quaestiones Geographicae 9 (1983), Adam Mickiewicz University Press, Poznań.

Klimko R., 1996, Problemy restrukturyzacji krajobrazu na obszarach chronionych, [w:] M. Kistowski (red.), Badania ekologiczno-krajobrazowe na obszarach chronionych, Problemy Ekologii Krajobrazu 2, Gdańsk.

Klimko R., 1997, Problemy teoretyczne i utylitarne restrukturyzacji krajobrazu Polski, [w:] Mat. XLVI Zjazdu PTG, Zegrze–Warszawa.

Klimko R., 1999, Problemy restrukturyzacji krajobrazu właściwego obszarów górskich w Polsce, Probl. Zagospod. Ziem Górskich 45, KZZG PAN.

Maruszczak H., 1988, Zmiany środowiska przyrodniczego kraju w czasach historycznych, [w:] Przemiany środowiska geograficznego Polski, Wszech. PAN, s. 109–135.

Pawłowski L., Kozak Z. (red.), 1989, Chemiczne zagrożenia środowiska w Polsce, Politech. Lubelska.

Starkel L., 1988, Przemiany środowiska geograficznego Polski, Wszech. PAN, Warszawa.

Szalewska E., Klimko R., 2000, Wybrane problemy kształtowania krajobrazu Pomorza Środkowego, Studia i Materiały – Krajobrazy 29 (41), SGGW, Warszawa.

Szymański B., 1984, Zmiany powierzchni leśnej Kielecczyzny w XIX i XX wieku, Prace IBL 629.

Wilgat T., 1991, Zmiany stosunków wodnych pod wpływem gospodarki, [w:] L. Starkel (red.), Geografia Polski – środowisko przyrodnicze, PWN, Warszawa.